

20. Yüzyıl Sovyet Rusya'sında Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme

An Assessment on Religion, Islam and Population in 20. Century of Soviet Russia

Fatma Tombak¹

Özet

Çarlık Rusya'nın çöküşünden sonra, din özellikle de İslam Rusya'da önemli bir rol oynamaya başladı. Rusya'da tam siyaseti anlamak için, İslam'ın mevcut devlet ve toplum içinde oynadığı rolü anlamak gereklidir. Çarlık rejimi, kendi egemenliği sırasında ele geçirdiği her yerde halkı öldürerek, diline, dinine, kültürüne zarar vermiş ve bölgedeki her şeye el koyarak bölge halklarını uzak diyarlara sürmüştür. Bu bölgede yaşayan halklar (Almanlar, Ukraynalılar, Belaruslar v.s) ve özellikle de Türkler için durum o kadar vahim bir hal almıştı ki birbirleri ile komşu, akraba ve tanıdık olan her bir fert Türkistan'ın farklı yerine dağıtılmış ve bir daha birbirlerini göremeyecek şekilde yerleştirilmişlerdi. Bolşevikler, burada yaşayan halkları, özellikle de Türkleri dilde, dinde ve kültürde özgürlük vaatleri ile kandırarak dağıtma yoluna gitmişlerdi. Ruslar, 1917 den 1920'ye kadar ki kısa süre içinde diğer halklara ve Türklere özgürlük vermişlerdi. Asıl Rus politikaları ise 1920'den sonra oluşturulmaya başlanmıştır.

Sovyetler Birliği'nin İslam'ı yok etme politikalarından birini 1928 yılında başlayan süreç oluşturmuştur. Sovyet rejimi bu doğrultuda, hem İslam inanç esaslarını yok etme, hem de bu esasların uygulanmamasına yönelik olarak yoğun bir süreç başlatmıştı. Bu süreç dâhilinde on binlerce cami yıktırılırken, birçok din adamı da öldürülmüştü.

Bununla ilişkili olarak baktığımızda Sovyet rejimi din eğitimini, tıpkı camileri yok ettiği gibi yok etmeye çalışmıştı. Nitekim her caminin yanında yer alan medrese (ilkokullar) Sovyet yetkililer tarafından kapatılmıştı. Yine dine karşı faaliyet üst düzey Sovyet idarecilerinden önemli destek görmüştür. Din aleyhtarı propaganda kurallarını öğretmek için bu üst düzey Sovyet yetkilileri mevcut olan beyin gücünü etkili bir şekilde kullanmışlardır.

Sovyet Rusya, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma gayretiyle birçok ulusu, özellikle de bölgede Ruslardan sonra en kalabalık olan Türkleri parçalayıp mikro milliyetçilik ile ötekileştirmeye çalışmıştır. Nitekim Sovyet yönetimi milletler politikasında Çarlık Döneminden kalma "böl ve yönet" metodunu kullanmıştır. Ulusal (idari, etnik, dinsel ve kültürel) kimlik üzerinde şekillenen milliyetçilik, kitleleri etkileyen önemli bir unsur olurken Sovyet yönetimi bu unsuru kullanmakta bir sakınca görmeyecekti. Böyle bir uygulamanın temel amacını kısa süre için mahalli farklılıkların birbirlerine karşı kullanılması olurken, uzun vadede Rus egemenliğini garanti altına alma çabası taşımıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Orta Asya'nın farklı milliyetlere bölünmesi Sovyet yetkililerinin siyasi bir taktiği olacaktı. Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan gibi farklı milletlerin yaratılması, Müslüman halkı şekillendirmede stratejik bir unsur olmuştu.

¹ Oktm; Adnan Menderes Üniversitesi – Aydın.

Bugün itibari ile Rusya'daki Müslüman nüfusuna baktığımız zaman Rusya Müftülük Konseyi Başkanı Ravil Gaynutdin'in verdiği rakamlara göre Rusya'da 23 milyon Müslüman yaşıyor. Rus istatistiklerine göre, Rusya'da en fazla nüfus artışı gösteren dinî azınlığı ise Müslümanlar oluşturmaktadır. Yine Rus istatistiklerine göre, Rus nüfusu her geçen gün azalırken, Müslüman nüfus ise artış göstermektedir.

Bu makalede 20. yüzyılda Rusya'daki din örgüsü ve bu din örgüsü içinde İslamiyet, nüfus ve bu doğrultuda Rusların uyguladıkları politikalar incelenip değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslamiyet – din - nüfus – Rusya.

Abstract

Czarist regime, everywhere that had captured by killing people have damaged language, religion, culture and people in the region took away lands by confiscating everything. Peoples living in this region (Germans, Ukrainians, Belaruslar etc.) and especially the Turks took for the situation so dire that a state with each other, neighbors, relatives and acquaintances of each individual was dispersed different places of Turkestan and they were disposed not to see each other anymore. The Bolsheviks, the people who live here, especially Turks, language, religion and culture by deceiving promises of freedom, had gone to deployment. The Russians, from 1917 to 1920, that within a short time liberalized other peoples and Turks. The original Russian politics began to be formed after 1920. The Soviet Union Russians tried to break down micro-nationalism and othering many nations, especially Turks, the most populous region after Russian people with Russification and Christianization effort. In this article 20. Century ties of religion in Russia and Islam in these ties of religion, the population and the policies applied by the Russians in this direction were reviewed and evaluated.

Key Words: Islam – religion – population – Russia.

1917 Ekim Devrimi'nin hemen ardından 3 Aralık 1917'de imzalanan “Rusya ve Doğu'daki Müslüman Emekçilerine Çağrı” bildirisini, Yeni Sovyet Yönetimi'nin Çarlık rejiminin aksine bu bölgede yaşayan Müslümanların ulusal ve dinsel kimliklerini tanıdıklarına dair bir kanıt niteliği taşımıştır. Bu bildiri ile inançlar, adetler ve ulusal her türlü kurum ve kuruluşlar özgür olarak değerlendirilip, bütün bu olguların güvence altına alınacağı bildirilmiştir. Yine bu bildiride belirtilen bir başka husus ise milli hayatların her hangi bir baskıya maruz bırakılmadan kurulma özgürlüğünden bahsedilmesi olmuştur. Fakat bu kadar ılımlı bir tavrın esas nedenini devrim neticesinde oluşan kaotik durumdan oldukça güçlü bir devlet olarak çıkmak Sovyet politikasının ana stratejisini oluşturmuştu.² Nitekim Sovyet yönetimi milletler politikasında Çarlık Döneminden kalma “böl ve yönet” metodunu kullanmaya başlamışlardır.³ Ulusal (idari, etnik, dinsel ve kültürel) kimlik üzerinde şekillenen milliyetçilik, kitleleri etkileyen önemli bir unsur olurken Sovyet yönetimi bu unsuru kullanmakta bir sakınca görmeyecekti.⁴ Böyle bir uygulamanın temel amacını kısa süre için mahalli farklılıkların birbirlerine karşı kullanılması olurken, uzun vadede Rus egemenliğini

²Braker, Hans; **İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri**, Çev: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No:7, 1984 Ankara, s. 5. Bu görüşle ilgili olarak Stalin yaptığı açıklamada, Moskova'nın ulusçuluk politikasının ulusal olmadığını, orijiniinde proteler olması gerektiğini vurgulamıştır.

³1917 yılında Rusya Müslümanları arasında Volga Tatarları, Azeriler, Kırım Tatarları ve Kazaklar çağdaş bir sınıfa sahip oldukları için gerçek ulusal duygulara da sahip olacaktardı. Diğerleri ise henüz feodal yapıdan kopamayı aşiret düzeninden uzaklaşamayacaklardı. Benningsen Alexandre, **Chantal Quequejay, Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, Çev: Nezih Uzel, Elips Kitap, Ankara 2005, s. 218.

⁴Shendel van Willem, Erik J. Zürcher; **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları, 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek**, Çev: Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.35.

garanti altına alma çabası taşımıştır.⁵ Aslında Braker Hans'ın da belirttiği gibi Sovyet politikasındaki en önemli süreç, milli azınlıklar ve din gibi iki güçlü olgunun Sovyet coğrafyasında birbirinden izole edilerek tanımlanamayacağı ve de ayrı kıstaslar içinde değerlendirilemeyeceği gerçeği olmuştur. Nitekim Çarlık Rusyası'nın sınırları güneye doğru genişledikçe – S.S.C.B.'nin İran, Türkiye ve İran ile olan sınırları – aynı etnik kökenden gelenleri ayıran sınırları da oluşturmuştu. Fakat bu durum Sovyet Rusya zamanında “*milliyet ve milliyetçilik*” gibi kavramları bu bölgede daha da güçlü hale getirmişti. Böyle bir oluşum sürecinde Sovyet Rusyası'nı daha iyi anlamak için Lenin ve politikalarının çok daha iyi anlaşılması ve tanımlanması gerekir. Buna istinaden böyle bir açıklamayı ilk kez Çiçerin yaparak bu konu hakkında şöyle bir yorumda bulunmuştur. “*Doğu’yu emperyalist düşmanlara karşı sürdürdüğü savaşta güçlendirmek bizim onları yalnız maddi ve manevi olarak desteklememizle yetmeyecektir, biz aynı zamanda Doğu ülkelerindeki ekonomik gelişme faktörünü ve bu ülkelerdeki yabancı emperyalizmini geri çekilmeye zorlayacak kuralları yaratacak güçlü bir milli burjuvazinin varlığını kabul etmek zorundayız. Güçlü bir burjuvazi, mutlakiyeti ve derebeyliğin kalıntılarını ortadan kaldırarak, dışarıdan gelecek bütün saldırılara göğüs gerecek homojen bir ulusal devlet yaratacak ve sonunda üretici güçlerin gelişmesini yol açarak sınıf mücadelesi neticesinde bir komünist rejime doğru yönelecektir.*” Yorumu ile Sovyet uygulamasının arkasında var olan mutlak bilinç, sadece bir dünya devrimini öngörmekten ziyade, bütün dünyanın Sovyet rejimi tarafından ele geçirilmesini öngören Leninist politikalarından ilkinin oluşturulmuştu. Böyle bir politika düzleminde “*din olgusu*” ise niteliğini aşan bir araç haline dönüşmüştü.⁶ Bu bağlamda Sovyet rejimi İslam dinini sadece dinsel değerleri ön planda tutan bir din olmaktan ziyade, siyaset ve adalet olgularını da kapsayan bir olgu içinde değerlendirerek, din üzerinde kurgulanan politikaları iki aşamada uygulama alanına girdirmişti.⁷ Bu politika dâhilinde uygulanan ilk aşama, katı (rigid) bir biçimde dinsizliği hedef alırken, ikinci aşama ise Müslüman azınlıkların benliklerini ifade eden “ulusal iradenin” ve “ulusal bilincin”⁸ yok edilmesi olarak belirlenmişti.^{9,10} Böyle bir siyaset izleyen Moskova'nın devlet yasamasındaki temel hedefi ise dinsel kurumların gücünü diskalifiye etmek olacaktı. Aslında İslam'ı Müslümanların hayatından tamamen çıkarmak, Sovyet Cemiyetinden¹¹ kovmak ve Müslümanlardan dinsiz insanlar yaratmak Sovyet

⁵ Ebulfez Süleymanlı; **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 154.

⁶ Hüsrev Çakeri; (Cosroe Chaqueeri), **Bakü Kongresi**, Çev: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No:14, Ankara 1984, s. 6,7,8.

⁷ Hans Braker, age, s.6

⁸ Stalin, Sovyetlerin Türk Bölgelerinde devrim karşıtı milliyetçi grupların hala önemli bir çalışma yürüttüğü inancını taşımaktaydı. Nitekim dönemin Başbakanı Molotov'a 9 Ağustos 1929 tarihinde bir mektup yazarak milliyetçiler ve müsavatchılar ile mücadelenin devam edileceğinden bahsedecekti. Andican A. Ahat, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 452.

⁹ Age, s.6.

¹⁰ Moskova hükümetinin önderliğinde 1941 / 1942 de kurulan Diyanet İşleri Müdürlüğü (bu müdürlükler dört tane olup Taşkent, Buhara, Baynas ve Ufa'da kurulmuştur.) İslamiyet'i Sovyet hukuku denetimi altına almak için kurulmuştur. Fakat alınan bu önlemlere rağmen, bu kuruluşların başında yer alan büyük hocalar, Sovyetler Birliği'nde İslamiyet'in gelişmesine yol açacak politikalar izlemişlerdir. Bu büyük hocaların izlediği politikaların en önemli özelliğini, bir yandan tanrısız Sovyet yönetimine övgüler yağdırmak olurken, diğer yandan da bu hocaların İslam dini üzerine son derece ılımlı söylemleri bu politikanın temel özelliğini oluşturmuştur. Bu durum bazı gözlemciler tarafından dinin özünden çıkması sulandırılması olarak yorumlanmıştır. Yine Yakın ve Orta Doğu'da 19. ve 20. yüzyıllarda başlatılan reformların devamı niteliği taşıdığı yönündeki yorumlar ise yine bu gözlemciler tarafından açıklanmıştır. Böylelikle Sovyetler Birliği'ndeki İslam tamamıyla bir Rönesans olgusundan geçmiştir.

¹¹ Rus Hükümeti, ilk olarak din adamlarını en tehlikeli düşman olarak görecekti ve bu din adamlarını ellerinden geldiği kadar zor duruma düşürmeye çalışacaklardı.

Ziyayev Hamid, **Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele**, Çev: Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 343.

Rusya'nın resmî devlet politikası olacaktı.¹² Fakat bu durum başarıya ulamamıştır. Çünkü Rus Ortodoks kilisesinin aksine, İslamiyet hiçbir zaman kilise biçiminde kurumsallaşmamıştır. Nitekim cami Müslümanlar için hiçbir zaman dinsel bir kurum olma özelliği de taşımamıştır. Böylece Ekim Devrim'inden beri uygulanan dinsizlik politikasının çok fazla başarı kazanmadığı da görülmüştür.¹³ Bunun nedenlerinden ilkinin ve en önemlisinin İslam'ın toplumsal ve siyasal motifleri kapsayan bir yapı içermesi olurken, yine İslam dinin insan ruhuna derinlemesine nüfus etmesi bunun nedenlerini oluşturacaktı. Dolayısıyla İslamiyet ve İslamiyet'in tesiri ile mücadele etmek oldukça zor ve derin bir görevdir. Mesela Rusya'da her 10.000 ila 12.000 Hıristiyan kişiye bir kilise düşerken her 100 ila 700 Müslüman'a bir cami düşmektedir. Her cami aynı zamanda molla, yardımcısı ve müezzinden oluşmaktadır. Yine Müslüman din adamlarının gücü, onların Müslüman nüfusu içindeki toplumsal ve siyasal konumu ile ilgilidir. Çünkü molla demek, hem dinsel önder (dinsel ibadetle görevli), hem öğretmen(her mollanın camiye bağlı bir din okulu vardır: mektep veya medrese), hem yönetici (mülklerin düzenlenmesi, medeni durumun sicilinin tutulması) , hem yargıç (evlilik, boşanma ve miras işlerinde yetkili) ve hem de zaman zaman hekim demektir. Bununla beraber Müslüman din adamları göreve seçilerek gelirler ki bu durum onları Rus ruhbanına kıyasla daha sağlam ve özel bir konuma koymaktadır. Böyle bir yapılanma içinde kendilerini tam manasıyla “ halkın hizmetkârları” olarak görüp halkın isteğine büyük bir itina ile yaklaşmaktadırlar. Daha demokratik ve halka daha yakındırlar. Bu sebeple köy rahibinin Rus mujiği üzerindeki etkisinden daha fazla etkiye sahiptirler.¹⁴ Bu bağlamda Orta Asya ve Kafkaslarda¹⁵ Sovyet Rusya hükümetleri, İslam üzerine uyguladıkları politikaların başarıya ulaşamadığını fark ettikleri gibi, yine fark ettikleri bir başka nokta ise İslam toplumlarının büyük bir kesiminin Doğu Avrupa kültürünün mirasçısı olmayı kabul etmediklerini görmek olacaktı. Daha da önemlisi Sovyet Rus rejimi insanların kendi inanç ve kültürlerine daha fazla sahip çıkıp kendi örf ve geleneklerine sarsılmaz bir biçimde bağlanmalarını sağlamıştı. Nitekim Sovyet yetkilileri uzun bir zamandan sonra aslında uygulanan gelenek ve göreneklerin temel dinsel öğelere uyum sağlamasından ziyade, bu öğeler ile dinsel niteliklerin aynı olduğunu fark etmeleri olmuştu. Bu süreç içinde, Sovyetler Birliği'nde yapılan incelemeler ışığında; Müslüman erkek çocuklarının hala sünnet edilmesi, Şeker Bayramı kutlamalarının yapılması, resmi nikâhın yanı sıra dini nikâhın kıyılması ve yine toplumun büyük bir kesiminin müslüman mezarlarını tercih edip İslamî bir biçimde cenaze törenleri uygulaması İslam dininin aslında gözden düşmediğinin kanıtı olmuştu.¹⁶ Adeb Khalid'in belirttiğine göre; İslam, Sovyet döneminde var olmaya devam ederken İslamî ibadetler ve dinî törenler resmî olarak kabul gören dinî kuruluşların dışında da devam ettirilmiştir. Erkek çocukları sünnet edilmeye

¹² Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 73.

¹³ Marly Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslarda Din*, Çev: Prof. Dr. Ahmet E. Uysal, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No:11, Ankara 1984, s. 6 – 7.

¹⁴ Müslümanlar arasındaki din karşıtı propagandayı güçleştiren bir diğer önemli sebep ise Müslüman halkların son yüzyıllardaki toplumsal ve iktisadî yapılanmasıdır. Son yüzyıl boyunca tüm Müslüman dünyası Batı Emperyalizmi tarafından sömürülmüş ve bu yapılanma Müslümanların dinini oldukça derinden etkilemiştir. Çünkü İslam Dünyası, yapılan savaşları her zaman siyasal olarak yorumlayacaktı. Alexandre Benningsen – S. Enders Wimbush, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1995, s. 173 – 175.

¹⁵ Kafkasya'nın doğu ve batı bölgelerinde eski dini inançların canlanması İslamiyet'in bu bölgelere yayılmasından dolayı yüzünde ulaşamamıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde Hıristiyanlık zayıflarken, bu bölgelere gelmiş olan Müslümanlar, bölge halkına kendi dinlerini başarı ile kabul ettirmişlerdi. Bu bölgeler eski dini inançlarını uzun süre unutmamış olmalarına rağmen, 19. yüzyılın ortalarında başlayan Muğrid Savaşları bölge halkı arasında bir daha sarsılmaz bir şekilde İslam dinini yayarak, bu dini milli bir din haline getirmiştir. (Hıristiyanlık bunu hiçbir zaman başaramamıştır.) Marly Henze, *age*, s. 6 – 7.

¹⁶ Hans Braker, *age*, s.8.

devam edilirken, resmî nikâh törenlerinin yanı sıra dinî nikâh törenleri de kutlanmaya devam etmişti.¹⁷

Sovyetler Birliği'nin İslam'ı yok etme politikalarından bir diğerini ise 1928 yılında başlayan süreç oluşturmuştu. Sovyet rejimi bu doğrultuda, hem İslam inanç esaslarını yok etme, hem de bu esasların uygulanmamasına yönelik olarak yoğun bir süreç başlatmıştı. Bu süreç dâhilinde on binlerce cami yıktırılırken, birçok din adamı da öldürülmüştü.¹⁸ Bununla ilgili olarak 1917'den önce tahminen yirmi altı bin cami mevcutken (yedi sekiz bin kadar da Buhara Emirliği'nde¹⁹ ve Hiva Hanlığı'nda bulunacaktı), 1942 yılında bu rakam Sovyet istatistiklerine göre 1312'ye inmişti. Bu sayı 1980'lerde ise 400 civarına kadar düşmüştü. Bennigsen'in verdiği rakamlara göre 1944 – 1978 yılları arasında Azerbaycan'da 6 milyondan fazla Müslüman yaşamsına rağmen 16 cami bulunurken; bunlardan 14'ü Shiite (Şiî), diğer 2'si ise Suni idi.²⁰ Türkmenistan Cumhuriyeti'nde 2 milyonu aşkın insan yaşarken sadece 4 tane küçük köy camisi; Dağıstan'da 1.5 milyondan fazla insan yaşamasına rağmen 12 cami bulunacaktı. Yine Çeçen – İngush Cumhuriyeti'nde 1 milyonu aşkın nüfusuna karşın tek bir cami bulunmayacaktı.²¹ Bu konu ile ilgili olarak Bennigsen Sovyet Rusya'nın İslam dinini yok etmek için bütün camileri ortadan kaldırarak bir yöntem izlediğinden bahsetmektedir. Bu yok etme faaliyetlerini Türkmenistan ve Kuzey Kafkasya'da ki Çeçen - İngush Cumhuriyeti olmak üzere iki temel bölgede gerçekleştirmiştir. Çeçen – İngush Cumhuriyeti'nde Çeçen halkın isyan edip 1943 yılında Sibiryaya sürgün edilmesinden sonra burada tek bir cami kalmayacaktı.²² Monteil'in eserinde belirttiğine göre yaklaşık olarak 200 cami bulunacaktı. Bu camilerden 146 tanesi Orta Asya ve Kazakistan'da bulunurken, Kırgızistan'da 33 bulunacaktı. Yine bu camilerden 13'üne Çeçenler ve Dağıstanlılar sahip olurken, 13 tanesine de Tatarlar sahip olacaktı. Verilen rakamlara göre 1917'de Rus İmparatorluğu'nda 26.000 cami bulunurken, yaklaşık olarak 45.000 din görevlisi bulunacaktı. Yine çoğu kişi “özel ibadet yerlerinde” olduğu gibi ibadetlerini yapabilmek için birbirlerinin evlerinde de toplanabileceklerdi.²³

Bununla ilişkili olarak baktığımızda Sovyet rejimi din eğitimini, tıpkı camileri yok ettiği gibi yok etmeye çalışmıştı. Nitekim her caminin yanında yer alan medrese (ilkokullar) Sovyet yetkililer tarafından kapatılmıştı. Yine dine karşı faaliyet üst düzey Sovyet idarecilerinden önemli destek görmüştür. Din aleyhtarı propaganda kurallarını öğretmek için bu üst düzey Sovyet yetkilileri mevcut olan beyin gücünü etkili bir şekilde kullanmışlardır.

¹⁷ Özellikle kırsal kesimde türbeler (kutsal kişilerin mezarları) İslamî uygulamaların gelensel bir devamı niteliğindedir. Fakat bu türbelerin birçoğu 1920'lerde ve 1930'larda din karşıtı kampanyalarda yok edilecekti. Adeeb Khalid; **Komünizmden Sonra İslam, Orta Asya'da Din ve Politika**, Çev: Aslıhan Tekyıldız, Sitare Yayınları, Ankara 2011, s. 116 - 117.

¹⁸ S.Enders Wimbush; **Sovyet Orta Asyası'nda Soysuzlaştırma Politikası**, Çev: Dr Yasin Ceylan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No:34, Ankara1984, s. 4.

¹⁹ “Türkistan” adının kaldırılmasında tıpkı Buhara ve Harzem Halk Cumhuriyetleri'nin yok edilmesinde olduğu gibi “Sovyetleştirme Politikası” temel gerekçe olmuştur. Baymirza Hayit; **Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadeleleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 348 – 349.

²⁰ 1935 yılında Sünnî ve Şii camilerin sistemli bir şekilde kapatılmaya başlandı. 1920 yılında Azerbaycan'da 2000 kadar Sünnî ve Şii cami bulunurken, 786 tane medrese ve mektep bulunmaktaydı. Chantal Lemerrier – Ouelquejay, **Azerbaycan'da İslamiyet'in Durumu** Çev: Nursel İçöz, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 32, Ankara 1986, s. 10.

²¹ Alexandre Bennigsen; **İslam in Soviet Union General Presentation**, Middle East Technical University Asian African Research Group No: 27, Ankara 1985, s. 7.

²² **Age**, s. 9.

²³ Vincet Monteil; **Sovyet Müslümanları**, Pınar Yayınları, İstanbul 1992, s. 194.

Yüksek öğretim kuruluşlarından (Vuzy) toplumbilimler ve tabii bilimler alanında uzman olan profesörleri, tarih, dil eğitimi, tıp ve ekonomi alanında bilimsel araştırma yapan enstitü üyelerini, teknik üniversite profesörlerini ve diğer öğretim elemanlarını temin etmiş ve bu profesyonel kişilerin teorik ve metodolojik din aleyhtarı dersler vermeleri zorunlu hale getirilmişti. Yine bu kişiler bilimsel olarak ateizm üzerine makale ve broşürler hazırlayarak birçok propaganda aracı hazırladılar. Buna göre sadece 1967 yılında sadece 5 vilayette doktor ve öğretmenler tarafından 1362 tane din aleyhtarı konuşma yapılmıştır. Bu konuşmaların vilayetlere göre dağılımına baktığımız zaman :

Vilayet Konuşma Sayısı

Shali	500
Grozny	251
Urus Martan	220
Sunzha	218
Nazran	173

Toplam 1362²⁴

Böyle bir yapılanma İslamiyet için büyük bir yıkım politikası olurken, Kuran'ın okunması ve ibadetin yapılması için kullanılan dilin Arapça olması 1928 ve 1945 yılları arasında İslamî eğitimi tamamen ortadan kaldırmıştı.²⁵ 1924 yılında Sovyet kanunlarında dinle ilgili çeşitli prensipler tertip edilmişti. Bu prensiplere göre dinî kuruluşlar ortadan kalkmış oluyordu. Devletin din üzerinde kontrolünü sağlamak için en az yirmi üyesi olan “*dvaatsatki*” adında dini teşekküller kurulmuştu. Bu kuruluşlar Sovyet Rusyası'ndaki tek meşru kuruluşlardı. Yine bu kuruluşlar mahalli makamlara bildirmek suretiyle çeşitli ibadet yerleri kiralayabildikleri gibi burada görev yapacak din hizmetlilerinin de resmi makamlarca tescil edilmesi gerekiyordu.²⁶

Yine Sovyet Politikaları içindeki bir başka politik yapılanma 1920'lerin sonuna doğru Latin alfabesini kabul edilmesi olurken, 1930'ların sonunda ise düzelenmiş Latin alfabesinin yürürlüğe girmesi bu sürecin devamını oluşturmuştu. Son olarak 1939 yılında ise Orta Asya dilleri için Cyrillic alfabesinin kullanılması resmen kabul edilmişti. Böyle bir uygulama ile Orta Asya'da yaşayan Müslüman halkın İslam medeniyetlerinden tamamen izole edilmeleri sağlanmıştı.²⁷ Bu konuda Baymirza Hayit Sovyet yönetiminin planını Hıristiyan misyoneri İlminskiy'nin planına benzeterek muhtevasının da benzer içerikte olduğundan bahsedecekti. İlminskiy bu muhtevanın formülünü Tür Dillerine Rus alfabesinin ithali + ana dil yolu ile Hıristiyanlaştırma = Ruslaştırma şeklinde formüle ederken, Sovyet Rusların formülü ise Rus Alfabeti + anadil yolu ile komünistleştirme = Ruslaştırma şeklinde Baymirza Hayit tarafından ifade edilecekti.²⁸

²⁴ Fanny E. Bryan; **Sovyetler Birliği'nin Çeçen – İnguş Cumhuriyetinde Din Aleyhtarı Faaliyetler ve İslamiyetin Varolma Mücadelesi**, Çev: Dr. Yasin Ceylan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 25, Ankara 1985, s. 4 – 5.

²⁵ Rusya'da İslamcılık ve Türkçülük, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi birbirine düşman değil, birbirlerini tamamlayıcı nitelik taşımaktaydılar.

²⁶ Azade – Ayşe Rorlich; **Komünist İdaresinde Volga – Ural Müslümanları**, Çev: Prof. Ahmet E. Uysal, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 9, Ankara 1984, s. 17.

²⁷ S.Enders Wimbush, **age**, s.4.

²⁸ Baymirza Hayit, **age**, s. 356.

Tablo: 1 Sovyet Müslümanları: Ana ve İkinci Dil (Rusça)

Milliyet	Ana Dili			İkinci Dil Rusça	
	1959	1970	1979	1970	1979
Özbekler	98.4	98.6	98.5	14.5	49.3
Kazaklar	98.4	98.0	97.5	41.8	52.3
Tacikler	98.1	98.5	97.8	15.4	29.6
Türkmenler	98.7	98.8	97.9	19.1	29.4
Azerbaycanlılar	97.6	98.2	97.8	16.6	29.5
Tatarlar	96.2	96.5	95.9	41.7	60.3
Dağıstanlılar	61.9	66.2	67.0	53.3	64.9
Çeçenler	98.8	98.7	98.7	66.7	76.0
Karakalpaklar	95.0	96.6	95.9	10.4	45.1 ²⁹

Sovyet rejimi yetkilileri, Müslümanlar arasında Pan – İslam şuurunun yayılmamasını da önleyici bir takım faaliyetlere girişmişlerdi.³⁰ Böyle bir oluşum içine girmelerindeki en büyük etken ise parçalama siyasetinin oluşturulmasıydı. Bununla ilgili olarak Bennigsen ve Quelquejay Sovyetler Birliği’nde İslamiyet adlı eserlerinde bu durumu şu şekilde özetlemişlerdi: “ *Bu politika, büyük sayıdaki Müslüman ve Türk halklarının önce parçalara bölünmesi, sonra bu parçaların tekrar birbirlerinden belli hudutlarla ayrılmış, istenilen sayıdaki birimlerde bir araya getirilmesini gerektiriyordu. Bunun için idareci, ekonomist ve bilimlerin çaba ve buluşları kullanıldı. Bu bilgilerin zikredilmesinin sebebi böyle bir siyasetin, yazılı dilleri ortaya çıkarılmasını gerekli kılmasıydı.*”³¹ Bu açıdan

²⁹ Paul B. Henze; **Sovyet Müslümanları Arasında İkinci Dil Olarak Rusçayı Yaygınlaştırmanın Gittikçe Artan Önemi**, Çev: Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 35, Ankara 1986, s. 3.

³⁰19. yüzyılın ikinci yarısında Rusların barbarlık saydığı dağ köylülerin adetlerini ortadan kaldırmak için giriştikleri teşebbüslerin etkileri hissedilmeye başlamışsa da, bu adetler kaybolmadı. 6 Ağustos 1982 tarihinde Hürriyet Radyosunda (Radio Liberty) yayınlanan Elizabeth Fuller tarafından hazırlanan “Religious Survivals and Popular Tradition in Georgia” (Gürcistan’da halk gelenekleri ve hala yaşayan dini unsurlar) bilimsel yazıda sosyal ve dini adetlerin kuvvetinden ve dayanıklılığında bahsedilecekti. Yine Gürcü Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin “ Zararlı Gelenekler ve Adetlerle Mücadele’nin Yoğunlaştırılması için Alınacak Tedbirler” ile ilgili mektupta 1975 yılında çıkarılan kanuna uyulmadığından bahsedilecekti. Bu mektupta ayrıca adetlerin ve geleneklerin devamlılığının söz konusu olduğundan söz edilerek, düğünlerde ve cenaze merasimlerinde aşırı derece yiyecek ve içecek israfı yapıldığı belirtilecekti. Marly L. Henze, **age**, s.11

³¹ S. Enders Wimbush, **age**, s.4 – 5.

değerlendirildiğinde, Orta Asya'nın farklı milliyetlere bölünmesi Sovyet yetkilerinin siyasi bir taktiği olacaktır. Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan gibi farklı milletlerin yaratılması, Müslüman halkı şekillendirmede stratejik bir unsur olmuştur. Yine bu bağlamda baktığımız zaman Sovyet rejimi, Orta Asya'da uygulanacak politikalar arasında, Rus kültürünü buradaki halka yoğun bir şekilde empoze ederek, bu bölgenin kendisine has bir kültür oluşturmamasını sağlamaya çalışmıştı. Nitekim Orta Asya bir nevi Ruslaştırılmıştı. Fakat böyle bir oluşum içerisinde meselenin orijinini oluşturan nokta İslamiyet'in yok edilmesi ve burada yaşayan Müslümanların benliklerinin kaybederek, benlik bilincinden yoksun olarak yaşayabilecekleri olgusunu oluşturmaktı. İslam'ın bir din olmasından öte bir benlik oluşturma kapasitesine sahip olduğu ise tamamen göz ardı edilmişti.^{32,33} Bu bağlamda Rus yetkilerinin İslamiyet için oluşturduğu etnik – din anlayışı çok fazla tutarlılık arz etmemişti. Nitekim İslamiyet etnik bir olgu olsaydı, Özbek, Azeri, Kazak, Tacik gibi etni – millet yaratmada oldukça büyük başarı sağlayabilirdi. Sovyetler Birliği'nin eski başkanlarından olan Leonid İliç Brejnev 23 Şubat 1981 yılında 16. kongrede yaptığı konuşmada şu noktayı vurgulamıştı. Yaklaşık 100 milletten insanın Sovyetler Birliği'nde beraber yaşayabilme özelliğinden bahsederken ve yine bu kadar ılıman (liberal) bir ortamda bütün halklardan (milletlerden) insanların daha önceden var olan primitif duygulardan sıyrılarak beraber yaşayabilmesi olgusundan da bahsetmişti. Yine Brejnev yaptığı bu konuşmada fanatik milliyetçilik olgusunu sert bir dille eleştirirken, Sovyet Birliği idealizmini, Sovyet nasyonel enternasyonalizmini yüceltmeyi de ihmal etmemişti.³⁴ Böylesine idealize edilmiş bir kavram ile Sovyet Rusya'sı içerisinde yaşayan Müslümanların nasıl yaşadığı ise oldukça karmaşık bir sorun haline gelmişti.³⁵

³² S. Ender Wimbush, *age*, s.6.

³³ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde, İslam nüfusu her geçen gün biraz daha artmıştır. Haftalık yayınlanan Knizhnaia Letopis mecmuası incelendiğinde bu durumun bir gerçeklik arz ettiği görülecektir. 1980'de İslam ile ilgili 20 kitap yayınlanırken, bu sayı 1982'de 37, 1983'te 52'ye kadar çıkmıştır.

³⁴ Hans Braker, *age*, s. 4.

Rusya gibi etnik, dinsel ve kültürel yapıda karışık bir ülkede 160 dan fazla millet ve azınlık yaşarken, homojen dinden ve homojen milletten bahsetmek ülkenin sosyo kültürel ve etno – coğrafya kimliği için oldukça zordur. Rusya bir yandan hem diller hem de dinler coğrafyasında heterojen özelliği ile dikkat çekerken diğer yandan da farklı köken ve özellikteki millet ve kültürlerin karışması ile dikkat çekmektedir. Farklı etnik ve dinsel özelliklere sahip karma evliliklerin hızla arttığı ülkede homojen bir millet olamayacağı gibi çok kültürlü ve çok kimlikli ulus portresi de kaçınılmazlık olarak şekillenmektedir. Nitekim 70 yıllık SSCB döneminde ateist propagandaları sonucunda bugünkü Rusya nüfusunun önemli bir kısmının ateist olması kaçınılmaz bir sonuçtur. Rusya nüfusu içinde herhangi bir dine inananların oranı en az % 35 en fazla % 50 dir. Bu da Rusya nüfusunun en az yarısının belli bir dine mensup olmadığını göstermektedir.

Kendisini bir Müslüman veya Türk olmaktan ziyade “Tatar” olarak tanıtan Tatar devrimci Abdul Kayum Nasyri'dir. 1917 yılında ona bağlı kimseler (Tatarcılar) özel bir Tatar düşünürleri azınlığını kurdular. Bunların çoğunu Türkçüler teşkil ediyordu. Diğer önemli bir husus da, Rusya'da İslamcılık ve Türkçülük, Osmanlı imparatorluğunda olduğu gibi birbirine düşman değil aksine birbirlerini tamamlayıcı unsur olmuşlardır.

³⁵ Müslümanların 1979 Ekim ayında Orta Asya ve Kazakistan Diyanet Müdürlüklerinde (*Neue Zeitung*, 23/24 Eylül 1979) kesin olarak yer almamakla birlikte kırk milyon civarında olduğu bildirilecekti.

Tablo 2: 1926 – 2006 döneminde Ortodoks Hıristiyanlar ile Müslümanların Rusya Nüfusu İçindeki Oransal Değişimi %³⁶

Dinler	1926	1939	1959	1979	1989	1999
Ortodoks Hıristiyanlar	91.6	91.3	91.4	90.5	89.8	88.9
Müslümanlar	5.6	6.0	6.0	7.3	8.1	9.0
Diğer Dinler	2.8	2.7	2.6	2.2	2.1	2.1
Toplam	100	100	100	100	100	100

Burada verilen İstatistikî bilgiye göre, Rusya’da yaşayan Slav ve Ugro – Fin milletlerinin tamamı neredeyse Ortodoks Hıristiyanlık mezhebi dâhilindedir. Ruslar, Ukraynalılar, Beyazrus, ve Bulgarlar Slav Ortodoks Hıristiyanlar içinde yer alırken, Fin – Ugor milletleri arasında yer alan Mordvin, Umdurt, Marit, Kareyalı, Komi, Komi – Permyaklar da Ortodoks Hıristiyanlık mezhebi içinde yer almışlardır. Bu saydığımız milletler dışında Gürcülerin, Osetyalıların, Yakutların, Hakasların, Çuvaşların, Moldavların, Almanların, Hantilerin ve Mansilerin de bir kısmı Ortodoks Hıristiyan’dır. Bu oluşum içinde baktığımız zaman Rus milleti ile etkileşim içinde olan küçük azınlıklar, zamanla Rus kültürünü benimserken, Ortodoks inancını da benimsemiş ve kabullenmişler ve bu kültürel asimilasyon sonucunda bazıları sadece etnik, bazıları sadece dinsel, bazıları da hem etnik hem de dinsel kimliğini değiştirmişti. Sibiry’a da yaşayan Yakutlar, Hakaslar, Hantiler ve Mansiler Rus kültüründen etkilenerek Ortodoksluğu benimseyen ve dinsel kimliğini değiştiren milletler arasında yer almışlardır.³⁷ İstatistikî bilgiler bize Müslümanların sayısının her geçen gün arttığını gösterirken, yok etme politikalarının aksi yönde işlediğinin delili olmuştur. Bu olgu, Orta Asya ve Kazakistan Diyanet İşleri Müdürü Ziyaeddin Babahan tarafından 1979 Eylül ayında Duşanbe’de yapılan konuşmada şu şekilde dile getirilmişti.³⁸ “Ülkemizde sistem değişmiştir, sosyal ilişkiler değişmiştir, yeni bir devlet sistemi, yeni bir sosyalist düzen ortaya çıkmıştır, fakat İslam dini varlığını korumaktadır ve gelişmesini sürdürmektedir. Bunun da ötesinde İslamiyet daha da büyük bir üne kavuşmaktadır.” Babahan yine konuşmasında “Sovyet doğusundaki Müslümanlar ümmetin ayrılmaz bir parçasıdır. Dünyadaki bütün müminler tek bir vücuttur, bu vücudun bir parçasında rahatsızlık varsa, bu ağrı vücudun tümünde duyulur.”³⁹

³⁶Emin Atasoy; **Rusya Federasyonu İçinde Yer Alan Cumhuriyetlerin Etnocoğrafya Işığında Değerlendirilmesi**, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/7 Fall 2008.

³⁷2002 yılında Rusya’da gerçekleştirilen nüfus sayımında dinsel aidiyet ile ilgili vatandaşlara soru sorulmadığından dolayı bu konuda bir bilgi mevcut değildir. Özetle 1989 yılında beri Rusya nüfusunun dinsel yapısı ile ilgili sağlıklı veriler bulunmamaktadır. Bu konuda yazılanlar tahminden öteye geçmemektedir.

³⁸Kazakistan ve Orta Asya Diyanet Müdürü Ziyaeddin Babahan İslam takvimine göre Eylül 1980’de yapılacak Hicretin 15. yüzyılı kutlama sempozyumunda konuşmuştur.

³⁹Hans Braker, **age**, s. 9

Sonuç

20. yüzyılda din olgusu değerlendirilirken Sovyet boyunduruğu altındaki dinlerin son derece katı bir denetim altında olması özellikle de İslam'ın 1917 sonrası bu denetim altında bulunması makalenin temel konusunu oluşturacaktır. Nitekim komünizm sonrası dönemde Rusya'da devletin başta Müslümanlar olmak üzere diğer dini gruplara karşı ürettiği siyasetin, Rus Ortodoks Kilisesi'nden bağımsız düşünülmesi bizi oldukça büyük bir yanılgıya düşürecektir. Bununla beraber 1980 sonlarında Sovyet Rusyası'nda uygulanmaya başlanan liberal politikalar bu bölgede yer alan bütün dinler tarafından son derece olumlu bir biçimde karşılanacaktı. Özellikle de Rus Ortodoks kilisesi tarafından bu duruma son derece ılımlı bakılırken yine bu bağlamda Sovyet rejimi tarafından kısıtlama altına alınmış Rus Ortodoks kilisesi kendi bünyesinde kararlar almak için kendisini daha özgür hissedecekti. Nitekim Sovyetler Birliği döneminde devletin sıkı kontrolü altında bulunan kilise, bu yeni süreçte – liberal politikalar sayesinde - yayın faaliyetlerini çeşitlendirme, eğitim faaliyetlerini artırma ve ibadet yerlerini yeniden inşa etme bakımından yeni fırsatlar elde edecekti. Bu durum kiliseye Rusya'nın dinî hayatında yeniden merkezi bir rol elde etme imkânını verecekti. Perestroyka ve glasnost reformlarının liberalleştirdiği din politikaları özelde Rusya'da genelde ise tüm eski Sovyet coğrafyasında din-devlet ilişkilerinde iki önemli değişim ortaya çıkaracaktı. Birincisi; din-devlet ilişkilerinde komünist dönemdeki çatışmacı ilişki biçimi, yeni dönemde işbirliği modeline doğru dönüşüm içine girerken; ikincisi ise din politikaları daha açık ve şeffaf bir süreçte oluşturulmaya başlanacaktı. Fakat Ortodoksluk dışında kalan İslam, Katoliklik ve Protestanlık gibi azınlık dinleri ve mezhepleri yeni yasal liberal düzenlemelerden Rus Ortodoks Kilisesi kadar yararlanamayacaklardı. Bu konu ile ilgili olarak bunun en açık örneği, 1991 yılında “din ve vicdan özgürlüğü” ile ilgili olarak kabul edilen kanunun, 1997 yılında yapılan yeni bir kanunla kaldırılması olacaktı. Bu durumun en önemli nedeni ise, 1991 yılında sonra oluşturulmaya başlanan liberal ortama başta Rus Ortodoks Kilisesi olmak üzere muhafazakârların gösterdiği reaksiyon olacaktı. Zira 1997 düzenlemesi, 1991'de kabul edilen kanunla karşılaştırıldığında dini özgürlükler açısından pek çok kısıtlayıcı hüküm taşıdığı açıkça görülecekti.

Bugün itibari ile Rusya'daki Müslüman nüfusuna baktığımız zaman Rusya Müftülük Konseyi Başkanı Ravil Gaynutdin'in verdiği rakamlara göre Rusya'da 23 milyon Müslüman yaşıyor. Rus istatistiklerine göre, Rusya'da en fazla nüfus artışı gösteren dinî azınlığı ise Müslümanlar oluşturmaktadır. Yine Rus istatistiklerine göre, Rus nüfusu her geçen gün azalırken, Müslüman nüfus ise artış göstermektedir.⁴⁰ Nitekim Müslüman nüfusunun yoğunlaştığı bölgelerin başında ise Kuzey Kafkasya, Tataristan ve son yıllarda yaşanan işçi göçü nedeniyle Moskova gelmektedir. Sovyet sonrası Rusya, pragmatist bir yaklaşımla Müslüman azınlıklara karşı otoriterliği ve esnekliği birleştirerek politikalarına yeni bir boyut kazandırma çabasına girmiştir. Nitekim Tataristan Cumhurbaşkanı Şeymiyev'in Putin'e Ortadoğu turunda eşlik etmesi, aynı şekilde Şeymiyev kendi tercih ettikleri ılımlı İslam modelini yaymak amacıyla kendi dini okullarını ve üniversitelerini açması, diğer taraftan Rus

⁴⁰Rusya'da 160'tan fazla millet ve azınlığın yaşaması çok renkli ve çok kültürlü beşeri bir yapıya örnektir. Fakat bu zengin ve karmaşık etnik yapının öğelerini, ilişkilerini ve sınırlarını belirlemek çok da kolay değildir. Rusya'da etnoslar ve dinler o kadar iç içe geçmişlerdir ki bu ülkede saf ve homojen bir dinsel gruptan bahsetmek çok da doğru değildir.

hükümeti'nin Kafkasya'da "radikal İslam"ın etkisini kırmak amacıyla bir İslam üniversitesi açmayı hedefliyor olması bunun en güzel örneklerini oluşturmaktadır.⁴¹

Kaynakça

Andican A. Ahat, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, Doğan Kitap, İstanbul 2009.

Azade – Ayşe Rorlich, **Komünist İdaresinde Volga – Ural Müslümanları**, Çev: Prof. Ahmet E. Uysal, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 9, Ankara 1984.

Atasoy Emin, "**Rusya Federasyonu İçinde Yer Alan Cumhuriyetlerin Etnocoğrafya Işığında Değerlendirilmesi**", Turkish Studies International Periodical Fort he Languages, Literature and Hisytory of Turkish or Turkic, Volume 3/7 Fall 2008.

Benningsen Alexandre, **İslam in Soviet Union General Presentation**, Middle East Technical University Asian African Research Group No: 27, Ankara 1985.

Benningsen Alexandre – S. Enders Wimbush, **Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm**, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1995.

Benningsen Alexandre, **Chantal Quequejay, Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, Çev: Nezih Uzel, Elips Kitap, Ankara 2005.

Braker Hans, **İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri**, Çev: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No:7, 1984 Ankara.

Bryan Fanny E., **Sovyeler Birliği'nin Çeçen – İnguş Cumhuriyetinde Din Aleyhtarı Faaliyetler ve İslamiyetin Varolma Mücadelesi**, Çev: Dr. Yasin Ceylan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 25, Ankara 1985.

Chantal Lemercier – Ouelquejay, **Azerbaycan'da İslamiyetin Durumu**, Çev: Nursel İçöz, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 32, Ankara 1986.

Çakeri, Hüsrev, (Cosroe Chaqueeri), **Bakü Kongresi**, Çev: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No:14, 1984 Ankara.

Düşünce Gündem Dergisi, Sayı 48, s 6

Ebulfez Süleymanlı, **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

⁴¹ Düşünce Gündem Dergisi, Sayı 48, s 6. Ülkü İrfan, **Moskova'yla İslam Arasında Orta Asya**, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2002.

Henze Marly L., **19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din**, Çev: Prof. Ahmet E. Uysal, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 11, Ankara 1984.

Henze Paul B, **Sovyet Müslümanları Arasında İkinci Dil Olarak Rusçayı Yaygınlaştırmanın Gittikçe Artan Önemi**, Çev: Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 35, Ankara 1986

Hayit Baymirza, **Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadeleleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Hayit Baymirza, **Milli Türkistan Hürriyet Davası**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.

Hayit Baymirza, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.

Khalid Adeeb, **Komünizmden Sonra İslam, Orta Asya'da Din ve Politika**, Çev: Ashıhan Tekyıldız, Sitare Yayınları, Ankara 2011

Monteil Vincent, **Sovyet Müslümanları**, Pınar Yayınları, İstanbul 1992.

Shendel van Willem, Erik J. Zürcher; **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları, 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek**, Çev: Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Ülkü İrfan, **Moskova'yla İslam Arasında Orta Asya**, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2002.

Wimbush, S. Enders, **Sovyet Orta Asyası'nda Soysuzlaştırma Politikası**, Çev: Dr Yasin Ceylan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No:34, 1984 Ankara.

Ziyayev Hamid, **Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele**, Çev: Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.